ग्रहवायुगोलमध्यस्थविषुवद्वृत्तपर्वापरनिरक्षदेशे ध्रुवयोः क्षितिजस्थत्वाद्भचक्रस्य मस्तकोपरिभ्रमणाच्च मेषाद्याभिमुखं प्रयातुर्ध्रुव उच्चो भवति। तत आसन्नात्वाद्भचक्रं नतं भवति। ततो दूरत्वाद्ध्रुवो नत्याभचक्रसुन्नतं भवतीति सर्वं युक्तम्। "सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात्" "कमर्धं वा कथं वा स्यादिति"। "पितॄन् मासेन भवतीति" प्रश्नयोरुत्तरमाह" र० ना०। "सकृदुदितमब्दार्धं पश्यन्त्यर्कं सुरासुराः। पितरः शशिगाः पक्षं खदिनं च नरा भुवि" सू० सि०। "यथा देवदैत्या एकवारसंदृतं सूर्यं सौरवर्षार्द्धपर्यन्तं पश्यन्ति। तथा पितरश्चन्द्रबिम्बगोलेऽध्वस्थिताः पक्षं पञ्चदशतिथिपर्यन्तं पश्यन्ति। नरा भूमौ खदिनपर्यन्तमर्कं पश्यन्त्यतः "पितॄन् मासेन भवति भाडीवद्ग्रात्तु मानुषम्"। इति सर्वं युक्तम्। अतएव "विषुर्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधादीधितिमामनन्ति। पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ध्वे दर्शे यतोऽस्मादुदुडुस्तं तदेषाम्॥ भार्धांतरत्वाच्च विधोरधःस्थं तस्माच्छिरीषः खलु पौर्णमास्याम्। कृष्णे रविः पञ्चदशेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्धत एव सिद्धम्" इति भास्कराचार्येण बिल्लीर्मीक सङ्गच्छते। अथ प्रसङ्गाद्ध्रुवस्यास्याल्पभगणानामधःस्थस्याधिकभगणानां युक्त्या प्रतिपादनार्थं प्रथमं कक्षाया ऊर्ध्वावःक्रमेण महदल्पत्वं तत्स्थभागानां महदल्पदेशत्वं चाह" र०ना०। "उपरिस्थस्य महती कक्षाऽल्पाधःस्थितस्य च। महत्या कक्षया भागा महालोऽल्पास्तथाल्पया" सू० सि०॥ "ऊर्ध्वस्थस्य ग्रहस्य कक्षा वायुवृतमार्गरूपा महती महापरिधिप्रमाणा। अतःस्थस्य ग्रहस्य कक्षा अल्पाऽल्पपरिधिप्रमाणा। चो निश्चयार्थे। लघुकक्षाणां महाकक्षान्तर्गतत्वेन महाकक्षाणां चान्तर्गतलघुकक्षात्मनोर्ध्वावःस्थयोर्महदल्पपरिधिके कक्षे अन्यथोक्तस्वरूपानुपपत्तेः। एवं महति वृत्तपरिधौ द्वादशराशिभागानां समत्वेनाङ्कने भागा एकैकभागप्रदेशा महत्या कक्षया कृता महान्तो बहुस्थलात्मकाः, लघुनि वृत्ते तदङ्कने तथा भागा अल्पया कक्षया कृताल्पा अल्पस्थलात्मकाः। क्रमेणैकैकभागप्रमाणमधिकाल्पं न सम चक्रांशपूर्त्यनुपपत्तेरिति तात्पर्यम्। अथोर्ध्वाधःक्रमेण ग्रहभगणभेगकीलयोर्महदल्पत्वमाह" र० ना० "कालेनाल्पेन भगणं भुङ्क्तेऽल्पभ्रमणाश्रितः। ग्रहः कालेन महता मण्डले महति भ्रमन्" सू० सि०। "अल्पभ्रमणाश्रितः। अल्पं भ्रमणं परिधिमानं यस्याः सा अल्पभ्रमणाऽल्पास्वकक्षा। ततस्थो ग्रहोऽल्पेन समयेन भगणं द्वादशराशात्मकं भुङ्क्ते अतिक्रमते। महति मण्डले ऊर्ध्वस्थकक्षायामित्यर्थः। भ्रमन् गच्छन् महता बहुना समयेन द्वादश राशीन् भुङ्क्ते वक्ष्यमाणयोजनैरभिन्नत्वात्। अथातएवोर्ध्वावःक्रमेण ग्रहयोर्भगणास्तुल्यकालेऽल्पा बहवो भवन्तीति सोदाहरणमाह" र०ना०"स्वल्पयाऽतो बहून् भुङ्क्ते भगणान् शीतदीधितिः। महत्या कक्षया गच्छन् ततः स्वल्पं शनैश्चरः" सू० सि०। स्वल्पप्रमाणया कक्षया। तुकारादतिक्रामंश्चन्द्रो बहूंश्चाधानान् भगणान् बहुवारं द्वादश राशीनित्यर्थः। भुङ्क्ते। महाप्रमाणया कक्षया गच्छन् शनिस्तत्श्चन्द्रात् स्वल्प भगणमल्पप्रमाणान् भगणान् जात्यभिप्रायेणैकवचनम्। अल्पवारं द्वादश राशीन् भुङ्क्ते। अतएव शनैश्चर इत्युक्तम् अथ "ग्रहर्क्षकक्षाः किंमत्राः" इति प्रश्नस्योत्तरं विवक्षुः प्रथमं नक्षत्राणां कक्षामानमाह" र०ना० "भवेद्भकक्षा तिग्मांशोर्भ्रमणं षष्टिताडितम्। सर्वोपरिष्टाद्भ्रमति योजनैस्तैर्भमण्डलम्" सू०सं०। सूर्यस्य भ्रमणं कक्षापरिधिमानं योजनात्मकम् "खखार्थैकखुरार्णवाः" इति वक्ष्यमाणं ४३३१५०० षष्ट्या गुणितं २५९८९००० सम्भवलाणां कक्षा नक्षत्राधिष्ठितगोलस्य मध्यवृत्तं स्यात्। तैर्तच्च कक्षामितैर्योजनैर्भमण्डलं नक्षत्राधिष्ठितगोलमध्यवृत्तं सर्वोपरिष्टाच्चन्द्रादिसप्तग्रहेभ्य उपरि दूरं भ्रमति भूगोलादभितः परिभ्रमति। अत्रोपपत्तिः। नक्षत्राणां गत्यभावाच्छनेरप्यत्यूर्ध्वं नक्षत्रमण्डलं तत्र यदि सूर्यगत्या सूर्यकक्षा तदा नक्षत्रगत्यभावेऽप्येककलागतिकल्पनयानुपातान्यथानुपपत्तितया "कलयो हरो रूपमहारराशेः" इतीच्छाक्षामे फलदृङ्गणितत्वाद्ग्रस्तानुपातो लाघवात् सूर्यगतिः षष्टिकलाभिता च भगवता कृता। नक्षत्रगतेरभावाद्वेति षष्टिताडितमित्युपपन्नम्। अथ ग्रहकक्षाणां मानज्ञानार्थमाकाशकक्षामानम् "कियती तत्करव्याप्तिः" इति प्रश्नस्योत्तरमाह र०ना०"कलोक्तं चन्द्रभगणा गुणिताः शशिकक्षया। आकाशकक्षा सा ज्ञेया करव्याप्तिस्तथा रवेः" सू० सि०। "कलोक्तचन्द्रभगणाः "एते सहस्रगुणिताः कलमे स्युर्भगणादयः" इत्युक्ता दुगचन्द्र गणाः ५७७५३३३६, सहस्रगुणिताः ५७७५३३३६००० कलपचन्द्रभगणा" इत्यर्थः, चन्द्रकक्षया "खतयाब्धिद्विदहना" इति ३२४०००, वक्ष्यमाणया गुणिता तन्मिताकाशस्य कक्षा १८७१२०८०८६४००००००, परिधि-